

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Ἡ περίοδος πού διαπραγματευόμαστε βρίσκεται κάτω ἀπό τή σκιά τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας καί, περίπου στά μέσα τοῦ 16ου αἰ., κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς Μεταρρύθμισης καί στή συνέχεια τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης ἔπρεπε νά ἐξισορροπήσει ποικίλες τάσεις συντηρητισμοῦ καί ἐπαφῶν μέ τήν Δύση, στοχεύοντας τόσο στή διαφύλαξη τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας ὅσο καί στήν ἀνύψωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ, πάντα μέ τίς προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι, λοιπόν, τὸ οὐμανιστικὸ κλίμα πού φθάνει ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἡ ἀνάγκη νά ὑπάρξει καλλιεργημένη ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καί οἱ ἀπαιτήσεις τῆς νέας ἐμπορικῆς τάξης πού διαμορφώνεται μέ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ναυτικοῦ καί τῶν ἀνταλλαγῶν, ὅλα αὐτὰ μαζί ὠθοῦν σὲ ἐπιλογές πού ἐγγίζουν καί τὸν ἔντυπο λόγο, πού τότε ἄρχιζε νά ἐξαπλώνεται καί νά δίνει τὸ στίγμα του στήν κοινωνία. Συνήθως δὲν ἐκτιμοῦμε τὴν σημασία καί τὸν ρόλο πού εἶχαν οἱ τότε ἐκδόσεις (ὄλων τῶν κατηγοριῶν) καί περιορίζουμε τὴν ἐπίδρασή τους σ' ἓνα στενὸ κύκλο ἀτόμων μέ ἀνώτερη παιδεία. Ὅταν ὁμως συναντοῦμε ἀντίτυπα σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές τῆς ἐνδοχώρας μας, τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν δείχνει ὅτι ὑπῆρχε ἀνταπόκριση σὲ ἓνα εὐρύτερο χῶρο; Ἡ προσπάθεια καί ὁ ζῆλος γιὰ μάθηση δὲν εἶχε σταματήσει. Ἀπλῶς ἡ οἰκονομικὴ εὐχέρεια αὐξάνε ἢ μείωνε ἀνάλογα τὸ εὖρος τῆς. Κατανοοῦμε καί συμφωνοῦμε μέ ὅσα ἐπιγραμματικὰ ὁ Ἡλιού ἀναφέρει, ὅτι δηλαδή ἡ πνευματικὴ ἀνθηση, πού παρατηρεῖται κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, θὰ πρέπει νά στηρίχτηκε στὸν ἀλφαριθμητισμὸ πού καλλιεργήθηκε τὸν 16ο αἰῶνα, δηλαδή σ' ἓνα ὑπόστρωμα ἱκανοποιητικῶν γραμματικῶν γνώσεων¹.

Οἱ Ἕλληνες ἐρευνητὲς δὲν πρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ,

1. Φίλιππος Ἡλιού, *Σημειώσεις γιὰ τὰ «τραβήγματα» τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰῶνα*, «Ἑλληνικά» 28 (1975), 141.

ὀρθόδοξο καὶ καθολικό, ἐκκλησιαστικό ἔντυπο εἶχε ἀπὸ τὰ πράγματα (de facto) καὶ ἓνα ἄλλο κόσμος, ποὺ ἔπρεπε νὰ λαμβάνει ὑπόψη, τὸν σλαβικό γενικά, τῆς Βαλκανικῆς καὶ τοῦ ρωσικοῦ χώρου. Μὴν ξεχνοῦμε ὅτι βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔδρασε ὁ Μάξιμος Τριβώλης, ὁ ἐπικληθεὶς Γραικός. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ Νικόλαος Λαόνικος Τομαῖος, ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις ὑπῆρξαν οἱ δάσκαλοι τοῦ Μαξίμου καὶ ταυτόχρονα οἱ ἔμμεσοι πνευματικοὶ τροφοδότες τοῦ σλαβικοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ 1508 στὸ τυπογραφεῖο Toppesani τῆς Βενετίας ὁ μοναχὸς Μακάριος κατασκεύασε (ὡς «πρῶτος» τεχνίτης) κυριλλικά τυπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς πληθυσμοὺς τῆς Βλαχίας. Ὁ Ἀνδρέας Toppesani ἦταν πεθερὸς τοῦ Ἄλδου. Τὸ 1508 τυπώθηκε τὸ Λειτουργικό, τὸ 1510 ἡ Ὁκτώηχος καὶ τὸ 1512 τὸ Εὐαγγελιστάριο¹. Τοῦ τελευταίου γνωρίζουμε μόνο ἓνα ἀντίτυπο σὲ περγαμηνή, πρᾶγμα ποὺ μᾶς παραπέμπει σὲ ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ ἐκτύπωση τὸ 1545 ἀπὸ τὸν Νικόλαο Σοφιανό². Τὸ 1518 στὴ Βενετία ὁ Bozidar Vucονιέ ἴδρυσε τὸ πρῶτο ἀμιγῆ σλαβικό τυπογραφεῖο. Ὡστόσο ἤδη τὸ 1483 μὲ χαρακτηριστὴς γλακολιτικούς (παλαιοσλαβικούς) εἶχε τυπωθεῖ *Missale Romanum* γιὰ τοὺς καθολικοὺς Κροᾶτες καὶ τὸ 1494 Ὁκτώηχος γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους, καὶ τὰ δύο στὴ Βενετία. Ὁλη αὐτὴ ἡ παραγωγὴ γιὰ τὸν σλαβόφωνο κόσμος εἶναι παράλληλη μὲ τὴν ἑλληνόφωνη ἐκδοτικὴ κίνηση καὶ θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν καὶ οἱ δύο συγκριτικὰ ὡς πρὸς τὴν εἰκονογράφηση, τὴ χάραξη τῶν στοιχείων καὶ τὴ σελιδοποίηση. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐξετασθοῦν οἱ σλαβικὲς καὶ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τῆς Βίβλου καὶ τῆς Λεόπολης (Λεοντόπολης, Lvov), ἡ βίβλος τοῦ Ostrog (1581) τοῦ Ivan Fedorov καὶ τὰ βιβλία τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσῶνος³.

Ὁ σλαβόφωνος ὀρθόδοξος κληρὸς, ἰδίως ὁ ρωσικός, εἶναι γνωστὸ πῶς ἔβλεπε μὲ καχυποψία τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐκδόσεις Βενετίας, ὡς καθολικίζουσες καὶ ὡς πρὸς τὴν εἰκονογράφηση καὶ τὴν ὀρθότητα τοῦ κειμένου. Ὁ Μάξιμος Γραικὸς ἀγωνίστηκε νὰ διαδώσει τὴν τυπογραφικὴ παραγωγὴ τῆς Βενετίας, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ τὸ πετύχει σὲ μεγάλο βαθμό. Ἐξάλλου

1. V. Molin, *Venise, berceau de l'imprimerie glacolitique et cyrillique*, «Studi Veneziani» 8 (1966), 347-445. - Georgios Ploumidis, *Il libro liturgico (-biblico) greco e slavo. Scelte ecclesiastiche e tecnica editoriale*, «Rivista di Bizantinistica» 2 (1992), 65-79.

2. Λίνος Πολίτης, *Ἐντυπο περγαμηνὸ ἐλλητάριο ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ν. Σοφιανοῦ*, «Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη», Βενετία 1974, 227-236. — Φανὴ Μαυροειδῆ, *Εἰδήσεις γιὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἰταλίας τὸν 16ο αἰώνα*, «Δωδώνη» Δ' (1975), 244.

3. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος (1550-1626)*, Ἀθήνα 1984, ὅπου ἡ ὄλη σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ σ. 66.

ύπηρχε ή αντιπαλότητα (άκόμη και «ιδεολογική») χειρογράφου και έντύπου λόγου. Είναι βέβαιο ότι έγινε άρκετά ένωρίς προσπάθεια να μεταφερθεί σλαβικό τυπογραφείο στο σημερινό Μαυροβούνιο, αλλά ή ρηξικέλευθη αυτή ιδέα ναυάγησε και ή Βενετία μαζί με τή Ρώμη παρέμειναν οί κύριες πηγές βιβλίου για τή Βαλκανική. Ήταν περισσότερο έμπορικοί οί λόγοι και λιγότερο ιδεολογικο-θρησκευτικοί που καθιστούσαν τή Βενετία φθινότερη και καταλληλότερη για τή διακίνηση του προϊόντος. Πώς να χαρχθούν στοιχειά, που καταστρέφονταν ή φθείρονταν ύστερα από κάποια χρήση, που να βρεθεί τó χαρτί, αλλά και πώς να εκπαιδευτούν τεχνίτες στην Άνατολή; Ήταν παράμετροι και δεδομένα που αναπόδραστα οδηγούσαν στην έπιλογή και στην παραμονή στη Βενετία.

Ό Άλδος Μανούτιος στα 1513 αισθάνθηκε σκληρά τήν πραγματικότητα, καθώς τότε βλέπει τά άποθέματα να αύξάνονται και οί τιμές να πέφτουν¹. Οί φοιτητές τής Πάδοβας², τά μέλη τής νεοσύστατης Έλληνικής Άδελφότητας Βενετίας, οί λόγιοι τής Εύρώπης ή τής Κωνσταντινούπολης και άλλων κέντρων δέν έπαρκοϋσαν για τήν άπορρόφηση τών πεντακοσίων άκόμη άντιτύπων. Κυρίως όμως δέν είχε άκόμη άνεβεί ή άγοραστική δύναμη τών Έλλήνων τής Βαλκανικής και τής διασποράς. Τό 1517 τó βενετικό κράτος είχε δεχθεί μείωση δασμών για τά προϊόντα που εισάγονταν από τήν Άνατολή και που διακινούσαν κυρίως Ήπειρώτες έμποροι. Είχε προηγηθεί τó 1514 με άνάλογο μέτρο ή Άγκώνα, του παπικού κράτους. Πραγματικά, τó βιβλίο «ανάσανε» όταν ανέλαβαν τήν προώθησή του οί έμποροι τών Ίωαννίνων, όπως αυτοαποκαλούνταν χαρακτηριστικά. Αυτοί άνέδειξαν και κατέστησαν τó έντυπο έμπορεύσιμο είδος μαζικής κατανάλωσης, για τίς εκκλησίες, τó κοινό τών έμποροπανηγύρεων, τά σχολεία και τά άπλά άτομα. Σ' αυτό τó πλαίσιο και άφου τά δασμολογικά βενετικά εϋνοϊκά μέτρα άρχισαν ν' άποφέρουν καρπούς ό Άνδρέας Κουνάδης και ό Damiano di Santa Maria da Spici (πεθερός του πρώτου) εκκίνησαν τó 1521 για τήν κατάκτηση τής άγοράς. Πράγματι, στο βιοτεχνικό επίπεδο που εκκινείτο ή τυπογραφία, ή σύναψη έπιγαμικών σχέσεων ήταν άναγκαία, καθώς μείωνε τó κόστος τών εργατικών χειρών. Άργότερα, οί Ήπειρώτες τυπογράφοι θά βοηθούνται από μέλη του οικογενειακού τους κλάδου, που

1. Susy Marcon e Marino Zorzi (a cura di), *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano 1494-1515*, Venezia 1994, 36.

2. Piero Scapecchi, *Aldo Manuzio. I suoi libri, i suoi amici tra XV e XVI secolo. Libri, biblioteche e guerre in Casentino*, Firenze 1994, 56. Τό ίδιο έτος κυκλοφόρησε και άλλος έπετειακός τόμος τών βιβλιοθηκών τής Φλωρεντίας, L. Bigliuzzi, A. Dillon Bussi, G. Savino, P. Scapecchi (a cura di), *Aldo Manuzio tipografo 1494-1515*, Firenze 1994.

θά ἔχουν ἀναλάβει τὴ διακίνηση τοῦ βιβλίου στὸ πλέγμα τῶν μεταπρα-
τικῶν τους δραστηριοτήτων.

Πολλαπλασιάστηκαν ποσοτικά οἱ ἐκδόσεις, ἀπλουστεύτηκε ἡ ἐμφάνιση, κατασκευάστηκαν τυπογραφικοὶ χαρακτήρες κατάλληλοι καὶ εὐανάγνωστοι γιὰ τὶς μισοσκοτεινὲς ἐκκλησίες, τὰ σχολεῖα καὶ τὰ κελιά τῶν μοναχῶν καὶ ἀνανεώθηκε ἡ εἰκονογράφηση¹. Ἡ τελευταία αὐτὴ, ποὺ εἶχε πλησιάσει τὴν ὀρθόδοξη τεχνοτροπία μὲ τὸν Καλλιέργη, τώρα ἔγινε ὀλοσέλιδη καὶ ἀνέμειξε δυτικὰ καὶ ἀνατολικά στοιχεῖα. Ἴσως γιὰ τὴν ἠθέλησε ν' ἀγκαλιάσει μαζί βενετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Μεσόγειο. Μήπως ὁμως ὀρισμένες ξυλογραφίες χαράζονταν καὶ γιὰ ἰταλικὲς καὶ σλαβικὲς ἢ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις; Τὸ χαρτί, ποὺ εἶχε μεγάλο ποσοστὸ στὸ τελικὸ κόστος τοῦ προϊόντος, δὲν ἔχει μελετηθεῖ στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής του. Ὅσο ὅσο τὰ μεγάλα «τραβήγματα» στηρίχτηκαν ὄχι μόνο στὴν αὐξημένη ζήτηση ἀλλὰ καὶ στὴ χαμηλότερη τιμὴ καὶ ἔτσι τὸ χαρτί, κυρίως τῶν λειτουργικῶν ἐκδόσεων, ποὺ χρησιμοποιεῖται παρουσιάζει ποιότητα ὅλο καὶ πιὸ φθαρτὴ. Μήπως καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ὀδήγησε στὴν ἀπώλεια σεβαστοῦ ἀριθμοῦ ἐκδόσεων, καθὼς σὲ σύντομο διάστημα ἢ μία ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἄλλη;

Τὸ λειτουργικὸ βιβλίο, ὅπως εὐστοχα ὁ Κων. Στάικος σημειώνει, ἀπέτελεσε «τὴν κινητήρια δύναμη γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴν ἀνθιση ἑλληνικῶν τυπογραφείων»². Τὰ τυπογραφικὰ αὐτὰ καταστήματα μὲ τὴ σειρά τους ἀφενὸς θὰ συσπειρώσουν γύρω τους τοὺς Ἑλληνας λογίους τῆς διασπορᾶς καὶ ἀφετέρου θὰ ἀποτελέσουν τὸ νοερὸ ἐνωτικὸ σημεῖο τοῦ ἀπανταχοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ γέφυρα δηλονότι τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὰ πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐλεύθερης Δύσης. Μέσω τοῦ βιβλίου θὰ δημιουργηθεῖ ἡ κοινὴ συνισταμένη τῆς τότε διανόησης. Τὸ πρῶτο ἐντυπο ἑλληνικὸ λειτουργικὸ βιβλίο εἶναι προϊόν τῆς συνεργασίας τῶν Accorsi καὶ Crastoni καὶ πρόκειται γιὰ Ψαλτήριο, ποὺ φέρει τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση: 20 Σεπτεμβρίου 1481³. Ὅσο ὅσο, ἀπὸ τὰ πιὸ καλοτυπωμένα ἀρχέτυπα ὑπῆρξε τὸ Ψαλτήριο τοῦ 1494 ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἰουστίνος Δεκαδύος, κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ Ἰωάννου Μανούτιου⁴. Ἔχει τονιστεῖ ὅτι ὁ Δεκαδύος ἦταν ὁ Ἑλληνας, ποὺ πρῶτος διεῖδε τὴν ἐμπορικότητα τῶν λειτουργικῶν ἐκδόσεων καὶ προσέδωσε σ' αὐτὲς καλλιτεχνικὴ φυσιογνωμία, ποὺ ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἐπόμε-

1. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, Venice 1994, 28. Ἀνακεφαλαιώνεται ἡ πρότερη βιβλιογραφία.

2. Κωνσταντῖνος Σπ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, Ἀθήνα 1989, νη'.

3. Ὁ.π., 148. — Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεῖα Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ' -ΙΣΤ' αἰῶνας*, ΕΕΒΣ, 37 (1969-70), 9.

4. Κ. Στάικος, *δ.π.*, 326-327, 392 καὶ 491.

νοι ἐκδότες τοῦ αἰώνα. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ θὰ ἐργασθεῖ ὁ Καλλιέργης, ποὺ τὸ 1508/9 ἐξέδωσε τὰ Ἑξαφέλματα, ἐγκόλπιο προσευχῶν γιὰ καθημερινή χρῆση ἀπὸ τὸν πιστό. Ἔχουν ἀρχίσει λοιπὸν οἱ χρηστικὲς θρησκευτικὲς ἐκδόσεις, λαϊκῆς κατανάλωσης¹. Ὁ ἴδιος ὁ Καλλιέργης στὰ 1509 θὰ μᾶς προσφέρει τὸ Ὁρολόγιο (στὴ Βενετία) καὶ τὴν Ὀκτώηχο στὰ 1520 (στὴ Ρώμη). Τὰ βιβλία αὐτὰ εἶχαν ὡς κοινὸ καὶ τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἴδρυσε ὁ πάπας Λέων Ι΄.

Μ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν παράδοση ἐκκινᾷ ἡ ἐκδοτικὴ προσπάθεια θεολογικῶν, λειτουργικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἔργων. Ἐκδόσεις, ὅπως τοῦ Εὐσεβίου Παμφίλου, τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Μ. Βασιλείου (μὲ μεταφράσεις στὰ λατινικὰ τοῦ Τραπεζουντίου ἢ τοῦ Ἀργυρόπουλου), τὰ ἔργα τοῦ Δημητρίου Κυδωνιέως, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Βησσαρίωνος, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου, ἔχουν βέβαια τὴν ἐπιμέλεια Ἑλλήνων καὶ τυγχάνουν, μάλιστα, πολλῶν ἀνατυπώσεων, δὲν ἀπευθύνονται ὁμῶς στὸ καθαυτὸ ἑλληνικὸ κοινό. Τὰ λειτουργικά (μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια), στίς ποικίλες μορφές τους, ἔχουν τὸν 16ο αἰώνα 312 ἐκδόσεις. Τὰ Μηναῖα ἀριθμοῦν 95 ἐκδόσεις, τὸ Ὁρολόγιο 32, τὸ Εὐχολόγιο 21, τὸ Τριῶδιο 19, ἡ Ὀκτώηχος 18, ὁ Ἀπόστολος 18, τὸ Πεντηκοστάριο 17, τὸ Ψαλτήριο 16, τὸ Εὐαγγέλιο 16 καὶ ἀκολουθοῦν ἄλλα ὀκτῶ βιβλία μὲ λιγότερες ἐκδόσεις². Τὸ κήρυγμα, ἀλλὰ καὶ ὁ κατηχητικὸς λόγος, ἐπέβαλαν μὲ τὴ σειρά τους διαφοροτικὰ κείμενα. Τὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη ἔσπευσε νὰ προσφέρει σὲ δημῶδη γλῶσσα ὁ Ἰωαννίκιος Καρτάνος. Τὸ ἔργο ἀπέκτησε κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν τέσσερις ἐκδόσεις, προοριζόμενες, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, «διὰ νὰ ἐγνωρίζει πᾶσα μικρὸς ἄνθρωπος μέρος ἀπὸ τὴν Θεῖαν Γραφήν, τί λέγει. Καὶ τοῦτο δὲν τὸ ἔκαμα διὰ τοὺς διδασκάλους, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀμαθεῖς, ὡς ἐμέ»³. Ὁ Μάξιμος Μαργούνιος, μὲ τὸ Συναξάριον, τὴν Κλίμακα τοῦ Παραδείσου κ.ἄ., ὁ Ἀλέξιος Ραρτοῦρος μὲ τίς Διδαχές του (1560)⁴, ἀλλὰ καὶ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, ὁ Παχώμιος Ρουσάνος ἔδωσαν ὠθηση στὴ συ-

1. Ὁ.π., 394.

2. E. Layton, δ.π., 131-132 κ.έ. Κάποιες ἐκδόσεις ἀμφισβητοῦνται καὶ τὰ βιβλιογραφικὰ προβλήματα ἀναλύει ὁ Θωμᾶς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1984-86 καὶ 1992.

3. Ἀθανάσιος Ἐ. Καραθανάσης, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1534-1788)*, «Θησαυρίσματα» 9 (1972), 137 κ.έ. - Γεώργιος Δημ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν 10' αἰ.*, Ἀθήναι 1977, 37-46. Ἐπανεκδόση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴν Ἑλένη Κακουλίδου τὸ 1988.

4. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ὁ Μέγας Πρωτοπαπᾶς Κερκύρας Ἀλέξιος Ραρτοῦρος*, λόγιος τοῦ 16ου αἰ. (1504-1574), Κέρκυρα 1995.

γκρότηση μιᾶς θρησκευτικῆς βιβλιοθήκης, πού στόχο εἶχε νά τονώσει παράλληλα καί τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τοῦ κοινοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νά τονισθεῖ εἰδικὰ ὁ καθοριστικὸς ρόλος, κατὰ τὴ γνώμη μας, πού ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ ἔπαιξε στὴ διαμόρφωση τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ corpus, μὲ πυρῆνα τὴ Βενετία. Ὅλοι οἱ ἱεροκήρυκες, πού πέρασαν ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων εἶχαν τὰ προσόντα καί αἰσθάνθηκαν τὴν ὑποχρέωση νά συνδράμουν καί νά συμβουλεύσουν τοὺς τυπογράφους. Καθὼς γνώριζαν τὴ χαμηλὴ παιδεία τοῦ κλήρου τῆς Ἀνατολῆς, ἐπιμελήθηκαν τόσο ἐρμηνευτικὲς ὥσο λειτουργικὲς ἐκδόσεις. Ὁ Νικόλαος Μαλαξός, ὁ Ἰωάννης Ναθαναήλ καί ὁ Ζαχαρίας Σκορδίλης Μαραφαρᾶς δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ αὐτῆ. Θὰ χρειασθεῖ ἔρευνα ὡς πρὸς τὰ πρότυπα πού οἱ τότε ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες ἀκολούθησαν, καθὼς στὴ Δύση τὸ κήρυγμα ἀνθοῦσε. Γιὰ τὸν Ἡλία Μηνιάτη γνωρίζουμε ὅτι ἀκολουθοῦσε τὸν Segneri. Οἱ τότε δημόσιοι, ὅπως θὰ λέγαμε μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς, ἄνδρες διαμόρφωναν ἀπὸ τὸν ἄμβωνα ἢ τὸ περιοδεῦον κήρυγμα ἢ καί μὲ τὸ ἐκλαϊκευμένο ἔντυπο τὴν κοινὴ γνώμη, ὅπως σήμερα οἱ μᾶζες ὑφίστανται τὰ ΜΜΕ, σὲ μιὰ ἀντιστοιχία πού ἴσως παραξενεύει.

Τὰ μεγάλα θέματα τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα, ἡ Μεταρρύθμιση, ἡ εἰσαγωγή τοῦ Γρηγοριανοῦ Ἡμερολογίου καί ἡ διάδοση τῆς ἐνωτικῆς ἰδέας (οὐνίας), καί ὅλα αὐτὰ μὲ ἀφετηρία πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης, διαθέτουν καί παράγουν τὰ ἀνάλογα ἔντυπα. Ἡ Κατήχηση τοῦ Καλβίνου ἀριθμεῖ ἕξι ἐκδόσεις, δημοσιεύονται στὴν ἑλληνικὴ τὰ κείμενα τῆς Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, ὅπως καί τῆς Συνόδου τοῦ Τρέντο (Τριδέντου), σὲ μιὰ προσπάθεια τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας νά ἀντικρούσει τίς θέσεις τῆς ἄλλης. Παραταῦτα τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἔργα εἶναι ζήτημα ἂν κυκλοφόρησαν πέρα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν θεολόγων, κληρικῶν καί λογίων τῆς Ἰταλίας ἢ τῆς ὑπόλοιπης Δυτικῆς Εὐρώπης. Πόσα ἀντίτυπα ἔφθασαν στὴν Ἀνατολή; Ἀσφαλῶς ἐλάχιστα. Ἡ μεγάλη θεολογικὴ συζήτηση θὰ φουντώσει τὸν ἐπόμενο αἰώνα, τὴν περίοδο τῆς πατριαρχείας τοῦ Κυρίλλου Λούκαρη. Ὅφειλουμε πάντως νά παρατηρήσουμε ὅτι τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίον ἔχει περιεχόμενον ἐκπαιδευτικόν, μιὰ Γραμματικὴν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δύση, ὅπου ὁ Γουτεμβέργιος ἐκκίνησε μὲ τὴ Βίβλον. Γιατί αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση; Ἡ ἀπάντηση, νομίζουμε, ἔχει δύο σκέλη. Ἀφενὸς ἦταν τὸ κίνημα τοῦ οὐμανισμοῦ πού γέννησε τὴν πρώτη ἑλληνικὴ ἔκδοση καί ἀφετέρου ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ δὲν εἶχε ἔλλειψη τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου ἢ τῶν πατερικῶν κειμένων, καθὼς αὐτὰ βρισκόνταν σὲ χειρόγραφη μορφή καί ἦταν προσιτὰ στοὺς ἐνδιαφερόμενους καί σὲ τιμὴ χαμηλὴ. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἶχε περισσότερη ἀνάγκη ἐκλαϊκευσης τῶν κειμένων αὐτῶν.

Θέλοντας ν' ἀποτιμήσουμε τὴν παραγωγή τοῦ ἐντύπου, ποῦ ἔχει ὡς κέντρο τὴν Ἐκκλησία, στὴν εὐρύτερη ἔννοιά της, θὰ διαπιστώναμε ὅτι εἶχε ιδιαίτερη ζωτικότητα, ἀκόμη καὶ ποικιλία, καὶ μὲ στραμμένη τὴν προσοχὴ στὰ ἐπίκαιρα θέματα τῆς ἐποχῆς, σὲ ὅλα τὰ πεδία. Ἡ ἑλληνικὴ παραγωγή ὑπερτερεῖ τῆς σλαβικῆς καὶ θὰ γίνῃ τὸ πρότυπο γιὰ τὶς ἐκδόσεις σὲ ἀνατολικὲς γλῶσσες (ὄπως ἡ ἀρμενικὴ). Στὸ οὐμανιστικὸ κλίμα καὶ στὴν αἰσιοδοξία ποῦ προδιαθέτει ἡ ἀνατολὴ μιᾶς τέχνης οἱ τυπογράφοι ἑλληνικῶν βιβλίων, Ἕλληνες καὶ Ἴταλοί, παρήγαγαν ἔντυπα ἰσάξια (καὶ μεμονωμένα ἀνώτερα) μὲ τὰ δυτικοευρωπαϊκά'. Ἡ διαφοροποίηση θὰ φανεῖ ἀπὸ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα καθὼς τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο θὰ ἔχει σχεδὸν ὡς μοναδικὸ ἀποδέκτη τὸ μεγάλο κοινὸ καὶ γι' αὐτὸ ἡ πολυτέλεια θὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Γιὰ τὴν αἴγλη ποῦ ἀπέκτησε κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο χρεωστὰ εὐγνωμοσύνη σὲ ὅλους τοὺς τυπογράφους, ἀνεξάρτητα καταγωγῆς.

1. Κωνσταντῖνος Σπ. Στάϊκος, *Βιβλιοθήκη. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὴν Ἀναγέννηση καὶ Σημαντικὲς Οὐμανιστικὲς καὶ Μοναστηριακὲς Βιβλιοθήκες (3000 π.Χ. - 1600 μ.Χ.)*, Ἀθήνα 1996, 229 κ.έ. ὅπου ἀναπαριστᾶται ζωντανὰ τὸ κλίμα τῶν οὐμανιστικῶν τυπογραφείων.

RIASSUNTO**OSSERVAZIONI SOPRA I LIBRI ECCLESIASTICI DEL SEC. XVI.**

di

Giorgio Plumidis

Il libro ecclesiastico greco nacque e si sviluppò nel contesto della Riforma, della Controriforma, della fondazione del Pontificio Collegio Greco a Roma e della riforma del calendario. Tutto questo nell' ambito dell' Umanesimo. Per questa ragione si annovera una varietà di edizioni. Il catechismo di Calvino ebbe sei edizioni, si pubblicarono gli atti del Sinodo di Firenze e di Trento, le stamperie di Roma fornirono testi per gli uniati. Il patriarcato di Costantinopoli voleva aiutare i popoli ortodossi con la diffusione di testi liturgici, che tenevano a pari una funzione scolastica. Questa opera intrapresero gli editori veneziani dopo le misure favorevoli per il commercio col Levante che Venezia promulgò nel 1517. In questo modo Andrea Cunadis assieme a Damiano di Santa Maria da Spici cominciò dal 1521 le sue edizioni con destinazione il Levante, aprendo così una strada che ampliaranno nei successivi secoli i tipografi di origine epirota (Glykis, Sarro, Teodosio). Il libro ecclesiastico greco fu di modello per quello ortodosso slavo, mentre dalle stamperie greche uscirono nel sec. XVIII libri armeni.

